

Lielinkvizitora atgriešanās

Kopš 2022. gada 24. februāra daudzi cilvēki atrodas nepārejoša šoka stāvoklī. Tas bija negaidīts trieciens, un vienas nakts laikā saistībā ar uzbrukumu Ukrainai krievi tika sadalīti dalībniekos, līdzdalībniekos, lieciniekos vai apšūdzētājos. Prezidenta Putina minētie iemesli tā sauktajai “īpašajai militārajai operācijai” ir gaužām diskursīvi un var apmierināt tikai to sabiedrības daļu, kas gadu desmitiem ir bijusi valsts propagandas ietekmē un kas radījusi mītu par jaunu krievu Leviatānu. Šie iemesli ir labi zināmi, un tos te nav jāatkārto, it īpaši tāpēc, ka tie nemitīgi mainās. Tomēr nav jābūt (politiskajam) psihologam, lai apgalvotu, ka jebkura subjekta darbības balstās tām atbilstošā mentalitātē un ka kolektīvās mentalitātes nesējs ir gan valdības mašīnērija, gan sabiedrība kopumā. Tādējādi Krievijas agresija pret Ukrainu raksturo visas sabiedrības intelektuālo stāvokli. Lietojot diezgan trāpīgo formulējumu, kuru Ļeņins izmantoja savai revolūcijas teorijai, vienkāršs arguments šā apgalvojuma pamatošanai var būt formula: “augšas neko nevar izdarīt, ja apakšas to negrib.” Tas ir pieņēmums, ka sabiedrība, pat ja tikai zināmā mērā, ir integrāls organisms, un tāpēc tās ārējās izpausmes atspoguļo tās iekšējo dispozīciju. Šis nodaļas mērķis ir izpētīt mūsdienu “krievu dvēseles” noslēpumus, lai saprastu, kāpēc šķietami neiespējama – agresija pret neatkarīgu valsti – ir kļuvis iespējams. Autore nepagalvo, ka šī ir pilnībā zinātniska analīze. Daži apgalvojumi vēl jāpārbauda, piemēram, ar socioloģisku pētījumu palīdzību. Drīzāk šī nodaļa aptver tāda cilvēka pārdomas, kuru šie traģiskie notikumi ir dziļi sāpinājuši.

Sociālās vērtības

Ja iedziļināties sabiedrības prāta stāvoklī Krievijā pēdējos gados, uzreiz iekrīt acīs

tās raizes saistībā ar sociālajām vērtībām. Jautājums par “tradicionālajām” vērtībām ticis vairākkārt aplūkots prezidenta runās, viceprezidenta un Domes spīkera paziņojumos, televīzijas šovos, kuros pausts oficiālais viedoklis, un citos plašsaziņas līdzekļos. Nemitīgi tiek deklarēta kādu tādu autentisku vērtību esamība, kuras nodrošina Krievijas garīgo suverenitāti, kā arī nepieciešamība šīs vērtības aizstāvēt pret alternatīvām vērtību sistēmām. Kādas ir šīs “tradicionālās” vērtības? Tas parasti netiek skaidri atklāts, jo katrs krievs, iespējams, tās zina jau pēc noklusējuma. Publisko paziņojumu retorika par šo tēmu sākotnēji ļauj mums definēt šīs vērtības tikai *negatīvi*: tās *nav* Rietumeiropas vērtības. Pēdējās ietver dažas ekonomikas idejas, galvenokārt cieņu pret privātīpašumu, politiskos ideālus, galvenokārt tiesiskumu, kas balstīts uz pilsoņu tiesībām un brīvībām, un dažus kultūras kodus, kuri pamatā tika izstrādāti apgaismības laikmetā, kad tika kultivētas individa tiesības uz pašnoteikšanos. Tomēr saskaņā ar prezidenta Putina teikto “tā sauktā zelta miljarda pilnīgas dominēšanas modelis ir negodīgs. [...] Tas sadala cilvēkus pirmajā un otrajā šķīrā, un tāpēc ir rasistisks un neokoloņiāls, un tā pamatā esošā globālisma šķietami “liberālā” ideoloģija arvien vairāk izpaužas kā totalitārisms, kavējot radošus meklējumus un brīvu vēsturisku radišanu”.¹

“Tradicionālās” Krievijas vērtības, kas tiek piedāvātas kā alternatīva Rietumu vērtībām, ir izklāstītas Valsts dekrētā Nr. 809. Tomēr, lai

¹ Путин, В. Обращение к участникам и гостям X Московской конференции по международной безопасности [Uzruna X Maskavas Starptautiskās drošības konferences dalībniekiem un viesiem]. 16.08.2022.

tās pilnībā saprastu, vajag *rekonstruēt* valsts iestāžu uzsākto publisko diskursu par šo tēmu. Piedāvātā vērtību modeļa kodols, manuprāt, ietver bioloģiski noteiktas dzimumu lomas: heteroseksuāla, patriarhāla, ideāli monogāma ģimene, ideja par vīrieti kā karavīru, sievieti kā māti un varas piramīda ar valsti augšgalā, kur cilvēka dzīves nozīme ir tikai kalpošanā valstij. Ja vīrietis nav gatavs būt karavīrs, kā teica kāda mana paziņa (starp citu, karavīra māte, kuras dēls piedalās kaujas operācijās Ukrainā), tad no viņa “sabiedrībai nav jēgas”. Atzīmēsim, ka valdība izmantoja šīs vērtības, lai veiktu tā saukto daļējo mobilizāciju. Jautājums, kas adresēts potenciālajiem iesaucamajiem, proti, “Vai tu esi vīrietis vai nē?” nozīmē, ka vīrietis ir dzīva būtne, kuras sociālais mērķis ir cīnīties. Tagad to sauc – *darīt darbu*.

Nav grūti redzēt, ka šīs “tradicionālās vērtības”, kas tiek saprastas kā ētikas vadlīnijas, ir balstītas uz tā sauktajiem “dabiskajiem maldiem”, ko atklāja Džordžs Mūrs un kas sastāv no morāliem secinājumiem, kuri iegūti no nemorāliem pieņēmumiem. Piemēram, bioloģiski noteiktas dabiskās īpašības tiek uzskatītas par morāli pozitīvām. *Vērtību naturalizācija* mūsdienu Krievijas publiskajā diskursā liecina par sabiedrības *arhaizāciju* un *primitivizāciju*. Krievija, no vienas puses, kļūst konservatīva un neiecietīga pret visu, kas ir “atšķirīgs” – Karls Popers to sauca par “slēgtu sabiedrību”. No otras puses, šī uz vērtībām balstītā sabiedrības apziņas totalitārisma dēļ sabiedrība kļūst nejutīga pret politisko totalitārismu, kas saskaņā ar tās naturālistisko un stingri hierarhisko domāšanas loģiku parādās kā dabisks un varbūt pat nepieciešams sociālā regulējuma veids.

Diez vai viennozīmīgi var atrisināt jautājumu par to, vai regresija mūsdienu Krievijas sabiedrības vērtību sistēmā ir spontāns process, ko izraisa kolektīvā pasaules uzskata krīze un atskaites punktu zudums, vai arī Kremļa politisko tehnokrātu apzinātas manipulācijas rezultāts, ar ko optimizēt kontroli pār masām. Taču sabiedrības stāvokļa novērtēšanai tas nav svarīgi. Svarīga ir pati diagnoze, kā arī fakts, ka saskaņā ar politisko biheivioristu bināro

stimula un reakcijas mehānismu šādas sabiedrības uzvedība ir viegli vadāma.

Mūsdienu krievu patriotisms

Spriežot pēc oficiālo plašsaziņas līdzekļu iesaistīšanās politiskajā izglītošanā un valdības vadītiem izglītības un politiskajiem projektiem, nacionālās identitātes veidošana šķiet viens no mūsdienu Krievijas iekšpolitikas galvenajiem uzdevumiem. Kā var secināt no aprītē esošajiem tekstiem, nacionālās vienotības pamatā ir jābūt *patriotismam*. Manuprāt, šim mūsdienu patriotismam ir četras iezīmes.

Pirmkārt, tam ir *militārs raksturs*. Centrālais notikums, ap kuru tiek veidots mūsdienu patriotiskais naratīvs, ir Padomju Savienības uzvara Otrajā pasaules karā. Šis notikums, tāpat kā jebkurš vēsturisks fakts, laika gaitā iegūst jaunas nozīmes. Ir notikusi *Uzvaras dienas* semantiskās nozīmes pārbīde – svinības, kas tika vadītas “ar asarām acīs”, ir novirzījušās no koncepta *atbrīvošana* uz konceptu *militārā spēka demonstrēšana*. *Uzvara* kā atbrīvošana ietver virkni nozīmju, sākot no burtiskās – pasaules atbrīvošana no fašisma – līdz ideālajai – cerībai atbrīvot Padomju Savienību no iekšējā terora un virzīties uz sabiedrības humanizāciju. *Uzvaras* galvenā nozīme šodien uzsver valsts fizisko spēku, tās gatavību jebkurā laikā cīnīties pret potenciālo ienaidnieku. Nesen ir izveidota jauna semantiska virkne: *uzvara, spēks, lielā tauta, konfrontācija, politiska un militārā dominēšana*. Šī semantika ir mūsdienu patriotisma pamatā un faktiski piepilda visu tā saturu. Tādējādi *patriotisms* ir sabiedrības vienotība ar mērķi saglabāt sevi, saskaroties ar nedefinētām ārējām briesmām un pamatojoties uz sava fiziskā pārākuma apziņu.

Varētu domāt, ka šī patriotisma izpratne attiecas uz visu sabiedrību un darbojas kā tās konsolidācijas līdzeklis. Tomēr – un tā ir šā patriotisma otrā iezīme – tas neskar valdošo eliti un galvenokārt kalpo kā *līdzeklis masu mobilizēšanai*. Kamēr parastam cilvēkam ir jāpaliek tā saucamās “krievu pasaules” robežās, kas

viņam jāaizstāv no ienaidnieka, elites pārstāvji šīs pasaules robežas var viegli paplašināt un atcelt. Vienkārši fakti parāda, cik izklaidētas, ja ne iluzoras, patiesībā var būt valdošās šķiras robežas: lielākā daļa elites pārstāvju, tostarp prezidents, viņa ministri un pat ministru vietnieki (piemēram, Timurs Ivanovs – Krievijas Federācijas aizsardzības ministra vietnieks kopš 2016. gada), dzīvo “divās pasaulēs” – viņu ģimenēm ir uzturēšanās atļauja valstīs, kuras parastajiem krievi uzskata par naidīgām. Tādējādi *patriotisms* izrādās ideologēma plebejiem – vareno dubultmorāles elements.

Nākamā mūsdienu patriotisma iezīme ir tāda, ka tā galvenais mehānisms ir *afektīvs naturālisms*. Patriotiskā retorika neapelē pie cilvēku saprāta, bet pie tādām pamatemocijām kā bailes, naids un agresija. Līdz ar to ienaidnieks tiek aktīvi dehumanizēts: ukraiņi, piemēram, tiek saukti par *fašistiem, nacistiem, margināļiem, izvirluļiem, homoseksuāļiem* utt. (sk., piemēram, politiskos šovus Krievijas televīzijas pirmajā kanālā). Vērtību devalvācija noder, lai attaisnotu naidu un nicinājumu pret ienaidnieku. Kā redzams televīzijas kanāla “RT” redakcijas direktora Antona Krasovska paziņojumos, šāda devalvācija, piemēram, ir pāraugusi atklātos aicinājumos nogalināt ukraiņu bērnus. Tajā pašā laikā šie patrioti paši pakāpeniski zaudē cilvēcību. Šāds naturalizēts patriotisms ne vien viegli pārvēršas nacionālismā, bet galu galā pazaudē savu ētisko nozīmi. Tas vairs nav morāla parādība un kļūst par masu psiholoģijas un sociālās etoloģijas parādību.

Šī patriotisma forma ietver īpašu varonības ideju *nāves heroizācijas* veidā. Mūsdienu varonis ir jebkurš karavīrs, kurš kritis kaujas laukā. Tāpēc varonis nav ikviens, kurš veic varonīgus darbus, kamēr vēl dzīvs kā, piemēram, krievu episkie varoņi Ilja Muromietis, Dobriņa Nikitičs un Aļoša Popovičs vai visu veidu supervīri – šī mūsdienās, bet gan kāds, kurš mirst. Nav svarīgi, kā šis cilvēks ir dzīvojis. Spēkā ir princips “nāve visu attaisno”. Piemēram, Vāgnera grupa bija savervējusi lielu skaitu ieslodzīto, kuri pēc nāves kļuva par “varoņiem”. Attiecīgi mūsdienu patriotisms ir saistīts ar *nāves kultu*

izplatīšanos: valsts uzurpētā “Nemirstīgā pulka” darbības, neskaitāmu varoņu aleju bruģēšana un plaši izplatītā piemiņas monumentu, piemēram, varoņu skolas solu, uzstādīšana ir tikai daži piemēri, kas raksturo šo sociālo esamību nāvei. Nāves ritualizācijas nozīme ir skaidra: tāpat kā jebkura cita ritualizēta darbība, kas veido ikdienas dzīvi, nāve vairs nav pārdomu priekšmets un tāpēc nav kritiski apspriežama.

Noslēdzot šo tēmu, es gribētu pieminēt krievu filozofu Ivanu Iljīnu (1883–1954), kurš savā darbā “Garīgās atjaunošanās ceļš”, kas pirmo reizi publicēts Beļgradā 1937. gadā, izstrādāja patriotisma teoriju, kurā nošķīra instinktīvo un garīgo patriotismu. Viņa teorijas analīze būtu ārpus šīs nodaļas tvēruma, tomēr šajā kontekstā to nevar izlaist, jo tā iedod pilnīgi citu pārdomu vektoru. Aplūkosim, manuprāt, galveno jautājumu. Instinktīvais patriotisms ir saistīts ar izdzīvošanu un drošību. Iljīns raksta: “Nepatīkšanas, briesmas un bailes māca cilvēkam veidot solidaritāti ar saviem kaimiņiem. No šīs solidaritātes rodas pirmā juridiskās apziņas, “lojalitātes” un “patriotiskā noskaņojuma” apjauksma. Un līdz ar to “patriotisms” šķiet neizbēgams, lietderīgs un dzīvības uzturēšanai nepieciešams.”² Izmantojot Kanta terminu, viņš šo instinktīvo patriotismu sauc par *heteronomu*, t. i., nebrīvu un uzspiestu no ārpuses. Viņš to pretnostata *dzimtenes* jēdzienam, ko indivīds brīvi veido. Šī autonomā dzimtenes jēdziena avots nav instinkts, bet mīlestība. Turklāt Iljīna izpratnē mīlestība nav “akls un tumsonīgs” afekts, jo patriotisms, kas balstīts uz šādu afektu, ir “dīvains un bīstams kaujinieciska šovinisma un trulas nacionālas iedomības sajaukums vai akla tieksme pēc ikdienišķā un liekulīgā “dižvaras patoss”, aiz kā bieži slēpjas personiskas vai šķiras intereses”.³ Gluži pretēji, viņš saprot mīlestību kā dziļi garīgas jūtas, un tādējādi atgriežas pie Spinozas mistiski reliģiskās *amor Dei intellectualis* – tā ir, mīlestība

² Ильин, И. *Путь духовного обновления* [Garīgās atjaunošanās ceļš]. Москва: АСТ, 2006, с. 161.

³ Turpat, 162. lpp.

pret patieso, labo un skaisto, kas sasniegts caur zināšanām un tiekšanos uz personisko pilnību. Patriotiskā mīlestība pret dzimteni, pēc Iljina domām, arī ietilpst mīlestības pret ideālo jēdzienā. Iljins formulē nepieciešamo nosacījumu *īstam, garīgam patriotismam*: patriotisms “ir brīvības jautājums – cilvēka pašnoteikšanās iekšējās brīvības jautājums”.⁴ Citiem vārdiem sakot, patriotisma nesējam ir jābūt *personai*, “jo dzimtenes atrašana ir garīgas (kaut arī neskaidri garīgas vai vismaz garīgi instinktīvas) pašnoteikšanās akts, ja pieņemam, ka pats cilvēks dzīvo ar garu un ka garīgais orgāns viņā nav atrofējies, un šis pašnoteikšanās akts viņam atklāj viņa garīgos avotus un tādējādi atraisa un apaugļo viņa garīgo radošumu”.⁵ Šādi izprastā patriotismā termins *dzimtene* nav fizisks objekts (*terra*), bet gan subjektīvā naratīva elements, kas veido personisko identitāti. Turklāt dzimtene, kas tiek saprasta kā indivīda, kas ir pašnoteicies, garīgā, iedomātā dzimtene, garantē politiskā cilvēka morāli (*zōon politikon*). Tieši to parasti ignorē tie, kuri labprāt atsaucas uz Iljīnu (ieskaitot prezidentu Putinu), un vienlaikus sašaurina viņa patriotisma teoriju, kas ir daļa no viņa cilvēka gara fenomenoloģijas, līdz vulgārai socioloģiskai, empīriski psiholoģiskai vai ģeopolitiskai doktrīnai.

Mūsdienu varas arhetipi

Novērotāji ir raksturojuši Krievijas pašreizējo politisko sistēmu, kuras sākums visbiežāk datēts ar Krievijas konstitūcijas grozījumiem 2020. gadā, kā autoritāru ar izteiktu tendenci uz totalitārismu. Putina valdības laikā noteiktie valsts ilgtermiņa mērķi nav skaidri. Ir arī pilnīgi iespējams, ka viņa administrācija nezina principus, kas ir valsts ilgtermiņa pārvaldības pamatā. Tomēr šie principi ir vērojami Putina darbībā un labi saskan ar slaveno

formulu *absolūtisms, pareizticība, tautas kopība* (*народность*), ko Sergejs Uvarovs izstrādāja Nikolaja I valdīšanas laikā. Protams, šajā formulā iekļauto jēdzienu saturs ir mainījies, taču kopumā tie joprojām ir spēkā. *Absolūtismu* tagad pārstāv valsts vadītājs, nevis cars, bet parlaments un elektorāts ir saglabāti tikai nomināli. Šodien mēs varam novērot jauna valsts kulta veidošanos un tā pārtapšanu par augstāko varas simbolu. Turklāt pašreizējā valsts ir personificēta prezidenta figūrā, un rezultātā tās iedzīvotāji aplami identificē Krieviju ar Putina Krieviju (ar visām no tā izrietošajām praktiskajām sekām). Autoritārais valsts aparāts ir atjaunojis *pareizticību* uz politiskās skatuves, pakļaujot to valdības interesēm. Krievijas baznīca, kuru vada patriarhs Kirils, vairs nav garīga autoritāte, bet drīzāk ir institūcija kolektīvā prāta stāvokļa kontrolei un valsts ideoloģijas stiprināšanai. *Tautas kopība* (*народность*), kurai būtu jākalpo kā starpniekam jeb buferim starp pilsoni un valsti, izpaužas kā sistemātiska pilsoniskās sabiedrības iznīcināšana par labu tiešas pārvaldes ieviešanai, pārvēršot *pilsoni* vienkārši par *subjektu*. Naivos prātos šādām attiecībām bieži ir tāda paternālistiska konotācija, kā, piemēram, *cara tētiņš* vai *tēvs Staļins*. Tomēr šī mūsdienu *tautas kopība* (*народность*) iezīmē Krievijas konstitūcijā joprojām pasludināto tautas pilsonisko tiesību un brīvību atņemšanu un pilsoņu pārveidošanos par bezbalsīgiem, pasīviem iedzīvotājiem. Varas iestādes aktīvi piemēro likumus par viltus ziņām, armijas diskreditēšanu, ārvalstu aģentiem utt., lai aizsargātu valsti no pilsoņiem, nedodot viņiem neko preti: sodi par politiskiem pārkāpumiem ir gandrīz tikpat bargi kā par kriminālnoziegumiem. Prezidenta Putina tikšanās ar karavīru mātēm 2022. gada novembrī parāda, ka indivīds Krievijā ir reducēts līdz līdzeklim valsts mērķu sasniegšanai. Savtīgs egoisms, kļājš cinisms un nicinājums pret saviem tautiešiem, kā arī viņu dzīves pilnīga devalvācija, ir kļuvuši par mūsdienu politiskās vadības noteikumiem. To vēl vairāk pasliktina fakts, ka daudzi cilvēki ir ļoti atkarīgi no valdības: lielākā daļa ir vai nu valsts sektorā nodarbinātie

⁴ Ильин, И. *Путь духовного обновления* [Garīgās atjaunošanās ceļš]. Москва: АСТ, 2006, c. 167.

⁵ Turpat, 164. lpp.

(un ne tikai birokrātijas aparātā un drošības dienestos strādājošie, bet arī ārsti, skolotāji, universitāšu profesori un visu valsts iestāžu darbinieki), vai arī strādā valsts monopolistiskā kapitālisma sistēmā, kas attīstījusies pēdējās desmitgadēs (uzņēmumos, kuros valdībai pieder lielākā daļa). Juridiskais pamats Krievijas mazajiem un vidējiem uzņēmumiem ir sakārtots tā, ka šī saimnieciskās darbības nozare ir praktiski iznīcināta. Nav grūti saprast, ka ekonomiskās brīvības trūkums ir milzīgs valsts vardarbības resurss.

Līdztekus tradicionālajai triādei mūsdienu Krievijas politikā atgriežas 19. un 20. gadsimta sākuma ideoloģija. To papildina idejas par Krievijas attīstības īpašo *eirāzisko* gaitu, tās mesianisko lomu vēsturē, Rietumu naidīgumu, bipolāro pasauli, kurā notiek cīņa starp labo un ļauno, kā arī Rietumeiropas valstu un Amerikas Savienoto Valstu kultūras koloniālismu. Šīs idejas apvienojumā ar to, ka trūkst ilgtermiņa redzējuma par valsts nākotni, ļauj mums raksturot Putina valdības politiku kā *retropolitiku*. Šāda veida valdības nepievilcība ir acīmredzama: tā neatstāj vietu liberāldemokrātiskām idejām par pilsoņu ekonomisko un politisko neatkarību, viņu labklājību un juridiski garantētajām tiesībām un brīvībām. Šķiet, ka tās mērķis ir piespiest cilvēkus kalpot kādai milzīgai un asiņainai kārtībai, kas pretēja viņu interesēm.

Vēstures mācības

Retropolitika, kas riņķo ap Krievijas nacionālā diženuma politisko mitoloģiju, būtībā ir vērsta pret krieviem, no kuriem lielākā daļa tomēr paradoksālā kārtā to atbalsta. Kāpēc tā ir problēma? Mēs jau iepriekš runājām par tā saukto tradicionālo, *de facto* naturalizēto vērtību epidēmiju, kura veido personības totalitāro struktūru, kas ir imūna pret politisko totalitārismu. Mēs īsi pieminējām specifiskas *viltus apziņas* fenomenu, proti, Krievijas unikālās kultūras aizstāšanu ar valsts *Krievija* identifikāciju un attiecīgi ar pašreizējo režimu. Kā mēs,

pateicoties Karlam Jungam, zinām, papildus vērtību sistēmai un identitātes marķieriem, kas vairāk vai mazāk darbojas racionālā, diskursīvā limenī, daži kolektīvie arhetipi starp faktoriem, kuri veido kolektīvās personības struktūru, darbojas neapzināti.

Ņemot vērā Krievijas neseno vēsturi, var pieņemt, ka lielai daļai krievu kolektīvo bezapziņu veido Gulaga arhetips, kas nav nekas cits kā valsts verdzības sistēma: cilvēkiem vispirms tika atņemts civilstāvoklis, pēc tam viņi tika priekšmetiskoti un izmantoti piespiedu darbā. Ieslodzītie cieta no absolūtas varas iestāžu un nometņu priekšnieku nelikumības un patvaļas. Gulags joprojām ir *mūsu otrā signālsistēma*, kas attīstījusies dzīves skolā brīvības trūkuma apstākļos un neapzināti nosaka mūsu jūtas, domas un rīcību. Būtisks elements tajā ir bailes, kurām ir eksistenciāls raksturs – tās ir baiļu bailes, jo cilvēks pastāvīgi pieļauj iespēju, ka valsts vārdā pret viņu varētu vērst nepamatotu ļaunprātīgu izmantošanu, pazemošanu un fizisku vardarbību.

Gulags pats par sevi varētu būt arī sekas fatālistiskajai attieksmei pret grūtībām, kas raksturīga mūsu nacionālajam raksturam. Vecs krievu sakāmvārds saka, ka nekad nevajadzētu iedomāties, ka var izvairīties no ieslodzījuma un nabadzības (*от сумы да от тюрьмы не зарекайся*). Aleksandrs Bloks saklausīja “ieslodzītā skumjas” (*острожная тоска*) vaļoņu dziesmās, un padomju politieslodzītie dzēra “skumjas kā rūgtas zāles” (*как хину глотали тоcky*) (Vladimirs Lifšics) arī pēc tam, kad Gulaga sistēma bija oficiāli atcelta. Ir daudz pierādījumu tam, ka šis arhetips pār mums valda vēl šodien. Mums atliek tikai ieskatīties sevī. “Brīvība ir tad, kad es mazāk baidos no policistiem nekā no tiem, no kuriem viņi mani aizsargā,” pirms dažiem mēnešiem teica kāds jauns krievs.

Gulags veido specifisku redzi, kas ir kopīga padomju cilvēkam un mūsdienu krievam, kad nereālais tiek uztverts kā reāls. Piemēram, 1936. gadā iespējams dziedāt par dzimtenes bezgalīgo plašumu un dzīvot ar pārliecību, ka nav citas valsts, “kur cilvēks elpo tik brīvi”. Var

iziet cauri darba nometnēm un izjust nostalgiju pēc Staļina laikiem, kad “bija laba kārtība”. Cilvēks var justies lepns par savu valsti, dzīvojot mājā bez pamatērtībām, pilsētā bez ceļiem un sociālās infrastruktūras, kur trūkst skolu un slimnīcu, antisociālā sabiedrībā izdzīvojot no vienas algas līdz nākamajai. Ignorējot savas problēmas, var augstprātīgi nicināt citas kultūras par viņu dzīvesveidu.

Bailes un ilgas kā dziļa izmisuma atspulgi pārvēršas aizvainojuma attieksmē. Gulaga arhetipam piemītošo aizvainojumu var reducēt uz vienkāršu psihoanalītisko *neapzinātas projekcijas* formulu: mēs ienīstam visu pasauli, jo dzīvojam slikti (sava veida agresija bezspēcības un neapmierinātības dēļ). Tas ietver tādas garīgās parādības un emocijas kā skaudība, aizvainojums, neuzticība, aizdomas, vienaldzība, fiksācija uz sevi un savām (un tuvinieku) problēmām, egoisms, bēgšana no realitātes, naidīgums, nežēlība un gatavība vardarbībai. Ja cilvēku virza apsēstība ar aizvainojumu un pašsaglabāšanās tieksme, dzīves pamatfaktori tiek samaitāti, jo no viņa dzīves sistemātiski tiek izslēgtas universālās intereses. Tā sekas ir apvārsņa sašaurināšanās līdz personiskās labklājības robežām, garīgās enerģijas izšķiešana, prāta sašaurināšanās un personības izzušana.

Personības sairums noved pie kultūras mehānismu aizstāšanas ar sociobioloģiskiem mehānismiem, cita starpā, bara un pielāgošanās uzvedības, *alfa* individu autoritātes atzīšanas un spēka dominēšanas pār likumu. Cilvēku cieņa un notikumu raksturs tiek svērti un vērtēti nevis pēc morāles kritērijiem, bet pēc varas parametriem. Tiek izplatīta kultūra, kurā atzīst *stipros* neatkarīgi no tā, vai tie ir *varoņi* vai *bandīti*. Soda zonas kārtība tiek pārnesta uz visiem sociālās mijiedarbības līmeņiem, ieskaitot valsti. Zināšanas par šāda aizvainojuma tēmu, kura kolektīvo portretu es cenšos šeit sniegt, ir smeltas Aleksandra Solženicina, Varlama Šalamova, Jevgēņijas Ginzburgas, Vasilija Grosmana, Lidijas Čukovskas, Ļeva Kopeļeva un citu literātu darbos.

Makss Šēlers grāmatā “Aizvainojuma vieta morāles struktūrā” (1912) aprakstījis

aizvainojumu kā “dvēseles pašsaindēšanos”. Tomēr ir jābūt pretlīdzeklim. Nepieciešams tikai pieņemt šo diagnozi un izvēlēties pareizu ārstēšanas kursu.

Literatūras mācības

Gan krievu daiļliteratūras, gan filosofiskās literatūras lasīšana ļauj izdarīt vēl vienu secinājumu. Tas attiecas uz personības izpratni krievu kultūrā. Tai piemīt tāda īpatnība, ka personības kodols nav vis individuālais, bet gan kolektīvais es. Šim apgalvojumam ir daudz piemēru. Individam piemīt *kopieniskā* (общинная) identitāte, par kuru rakstījis Aleksandrs Hercens, sasaistot Krievijas turpmāko attīstību ar *kopienīgo sociālismu*. Turpat ir arī slavenais *соборность* jēdziens, kas veidojies krievu reliģiskajā filozofijā. Šis personības veids kristiešu pareizticīgo izpratnē ir indivīda iekšējās vienotības apziņa ar citiem cilvēkiem Dievā, un tā izpaužas Dieva svētītā kolektīvā *garīgajā darbā* (духовное делание). Aleksejs Homjakovs, kurš ieviesa jēdzienu *соборность*, ar to apzīmēja garīgo vienotību starp cilvēkiem, kurus saista mīlestība pret Dievu. Pastāv arī eirāzistu jēdziens *симфонiskā personība*, kas ir modernizēts katoļu (соборная) personības jēdziens. Savas doktrīnas sistemātiskā izklāstā eirāzisti paziņo, ka “personība ir vienotība daudzveidībā un daudzveidība vienotībā”.⁶ Piemēram, Ļevs Karsavins raksta: “Katra katoļu (соборная) personības darbība un reakcija nav individuāls akts pats par sevi, bet gan ir daudzu tādu individuālu aktu koordinācija, no kuriem katrs ir īpašs un vienreizējs, tomēr cieši saistīts ar

⁶ Карсавин, Л. Евразийство. Опыт систематического изложения [Eirāzijasms. Sistemātiska izklāsta mēģinājums]. Paris: Éditions Eurasiennes, 1926. <https://predanie.ru/book/220959-evraziystvo-opytisistematicheskogo-izlozheniya/#/toc1>

pārējiem kopējā veselumā.”⁷ Ir arī Vasilija Rozanova *dzimtas princips* (родовое начало), kurā viņš saredzēja sociāli bioloģisko mehānismu cilvēku mijiedarbības regulēšanai papildus valsts regulējumam. Ļevam Tolstojam ir arī krievu tautas *spīeta princips* (поэвое начало), kas personificēts Platona Karatajeva tēlā romānā “Karš un miers”.

Šīm teorijām ir kopīga pārliecība, ka personība pārstāv nevis unikālu, tīru es, bet gan integrētu veselumu, kurā atsevišķa cilvēka es organiski iekļaujas. Šādu personības struktūru tās piekritēji iztēlojās (un joprojām iztēlojas) absolūti pozitīvā nozīmē. Viņi to saistīja ar atvērtību pasaulei un ar tās kopienisko, intersubjektīvo raksturu. Dostojevskis bija tas, kurš atzina intersubjektīvās personības problemātiskumu un norādīja uz to, ka šādai izpratnei ir negatīva kultūrvēsturiska un politiska ietekme. Droši vien neviens cits to nav paudis tik spilgti kā viņš savā romānā “Brāļi Karamazovi”. Divās romāna nodaļās – “Svētnieki” un “Lielinkvizitors” – aplūkota pašatteikšanās tēma.

Pirmajā no tām aprakstīta garīgo skolotāju institūcija. Svētnieks ir “jūsu dvēseles un jūsu gribas iekļāvējs savā dvēselē un savā gribā. Izvēlējušies svētnieku, jūs atsakāties no savas gribas un pašaieliedzībā un pašālvībā atdodat to viņa pilnā klausībā. Šo pārbaudījumu, šo grūto dzīves skolu tas, kas sevi pakļauj, uzņem labprātīgi cerībā [...] tiktāl sevi uzveikt, lai beidzot, nodevis visu savu mūžu klausībā, sasniegtu pilnīgu brīvību, tas ir, lai kļūtu brīvs no sevis paša, lai izbēgtu to liktenim, kuri visu savu mūžu nodzīvojuši un sevi nav atraduši.”⁸

Mācekļība, kas saistīta ar atteikšanos no sevis, pat ja cilvēks cer sevi ceļa beigās atkal atrast, ir dzīves *grūtā skola*. Tas nozīmē, ka “svētnieki dažos gadījumos ir apveltīti ar

bezgalīgu un neaptveramu varu. Lūk, kāpēc daudzos klosteros pie mums sākumā svētniecību uzņēma gandrīz ar vajāšanām”. Turklāt “šis pārbaudītais un jau tūkstošgadīgais ierocis cilvēka tikumiskai atdzimšanai no verdzības uz brīvību un uz tikumisku pilnestību var pārvērsties par abpusēji griezīgu zobenu, tā ka dažu labu varbūt novedīs nevis pie pazemības un pilnīgas pašsavaldīšanās, bet pie vissātaniskākās lepnības, tas ir, pie važām, nevis pie brīvības”.⁹

Nodaļā par svētniekiem Dostojevskis tikai pieskarās briesmām, kas saistītas ar pašatsvešināšanos. Turpmāk sižeta attīstība atklāj viņa dziļo skepsi attiecībā pret šāda veida praksi. Nav nejaušība, ka svētnieks Zosima, Aļoša Karamazova garīgais skolotājs, pēc nāves *smirdēja*, tādējādi atbrīvojot jaunekli no šīs garīgās patronāžas un atdodot viņam sevi. Stāvot pie svētnieka zārka, Aļoša izjuta prieku – “prieks zaigoja viņa prātos un viņa sirdī”.¹⁰ Viņš izjuta prieku, jo “viņa sajūsmas pilnā sirds alka brīvības, vietas, plašuma”.¹¹ Aļoša “stāvēja, skatījās un pēkšņi kā nopļauts nogāzās zemē”. Taču “viņš bija nokritis zemē kā vārgs jauneklis, bet piecēlās kā uz visu mūžu rūdīts cīnītājs un apzinājās, un sajuta to pēkšņi šini pašā savas aizgrābtības brīdī”.¹²

Pirmajā mirklī var šķist, ka Zosimas anti-pods ir lielinkvizitors, kurš ir pārliecināts, ka “nav cilvēkam mocošāku rūpju kā atrast to, kam drīzāk varētu atdot to brīvības dāvanu, ar ko šis nelaimīgais radījums piedzimst”.¹³ Uzurpējis “vājo” un “nekrietno” cilvēku brīvību un padarījis viņus *paklausīgus*, lielinkvizitors sagaida, ka viņi būs pateicīgi tiem, kuri “nostādamies viņiem priekšgalā, apņēmušies paciest brīvību un pār viņiem valdīt”.¹⁴ Viņš prasa pateicību par to, ka ir atbrīvojis ļaudis no

⁷ Карсавин, Л. Церковь, личность и государство [Baznīca, personība un valsts]. Сочинения [Raksti]. Москва: Раритет, 1993, с. 128.

⁸ Dostojevskis, F. Brāļi Karamazovi. *Kopoti raksti*. Rīga: Liesma, 1977, 9. sēj., 34.–35. lpp.

⁹ Dostojevskis, F. Brāļi Karamazovi. *Kopoti raksti*. Rīga: Liesma, 1977, 9. sēj., 36. lpp.

¹⁰ Turpat, 410. lpp.

¹¹ Turpat, 413. lpp.

¹² Turpat, 414. lpp.

¹³ Turpat, 292. lpp.

¹⁴ Turpat.

patstāvīgas izvēles starp labo un ļauno un kompensējis to ar rūpēm par viņu materiālo labklājību. Viņš izskaidro savas tiesības uz varu pār ļaudīm ar argumentu – “kam gan citam valdīt pār cilvēkiem, ja ne tiem, kuri valda pār viņu sirdsapziņu un kuru rokās ir viņu maize”.¹⁵

Zosimas un lielinkvizitora tēli var šķist pretmeti, taču patiesībā tie atšķiras tikai ar brīvības pakāpi un mērķi. Abi nes līdzīgu sevis noliegšanas briesmas. Lielinkvizitoru var uzskatīt par intersubjektīvu, ārēji veidotas personības idejas kulmināciju un tajā pašā laikā tās izkropļojumu. To parādot, Dostojevskis aizstāv individuālās brīvības neatņemamību un ideju par to, ka nav pieļaujams atteikties no personiskās identitātes par labu kolektīvajai identitātei.

Ja cilvēka personību saprot kā kolektīvo es, neizbēgamās sekas ir indivīda nepietiekama novērtēšana. Tas var novest pie vēlmes apspiest indivīdu, piešķirt prioritāti kolektīvam līdz tādai pakāpei, ka indivīds tiek ignorēts. Rakstā “Eirāziskais kārdinājums” kritizējot eirāzistu teoriju par *simfonisko personību*, Georgijs Florovskis norādīja uz savdabīgo individuālās personības atsvešināšanās dialektiku par labu valstij. Florovska redzējumā eirāzisti uzskata, ka *simfoniskas nacionālas personības* brīvā, iekšēji virzītā izaugsmē dabiskas un nepieciešamas sociālās diferenciacijas gaitā rodas un veidojas sava veida otrās pakāpes *katoļu* (*соборная*) *personība* – *valdošais slānis*. Tieši tajā kā kodols un tā dzīvais stumbrs rodas *aktīvā valsts* – *vienīgā valdošā partija*. Konsekventu un nepārtrauktu organisko saišu sistēma starp visiem sociālās būtnes slāņiem, līmeņiem un kopām nodrošina tiešu un tūlītēju savstarpēju atbilstību domāšanā un gribā. Paužot un realizējot savu domu un gribu, valdošais slānis tādējādi pauž *neapzinātu, spontānu*, taču stingru pārnacionālu kopīgo gribu, ko viņi sevī nes,

zina un atzīst.¹⁶ Florovskis norāda, ka “naivā un bailīgā nejutībā eirāzisti nepamana, ka tautas griba ir svārstīga un daudzveidīga, ka “tautas kosmosam” nekad nav vienas sejas. Ne tikai tāpēc, ka viena seja izpaužas daudzās sejās. Tā ir tautas gara traģēdija – un tā ir nenovēršama traģēdija – ka aiz empīrisku seju daudzveidības nav vienas sejas”.¹⁷ Viņš arī apgalvo, ka, atdodot daļu sevis augstākai autoritātei, cilvēks atsakās no savas brīvības. Savukārt valsts vienmēr ir gatava organizēt cilvēkus un kļūt par viņu virzītājspēku.

Dostojevskas bažas par cilvēka pašnoteikšanos un Florovska kritiku, kas vērsta pret eirāzistu *kolektīvo personību*, var attiecināt uz visām institūcijām, kuras neuzskata, ka indivīds ir vērtība pati par sevi. Bīstamais aspekts, ko viņi ir atklājuši šādās institūcijās, ir iekšējas subordinācijas likums, kas ontoloģiski degradē indivīdu un var novest līdz personības pilnīgai un neatgriezeniskai iznīcināšanai. Tā sekas var būt indivīda morāla degradācija, ja normas un vadlīnijas, ko viņam piedāvā varas iestādes (augstākas kārtas kolektīva personība), ir amorālas. Sekojot šai loģikai, var metaforiski teikt, ka reiz lielinkvizitors atgriezās Padomju Savienības tēlā. Putina Krievijas tēlā ir notikusi otrreizējā lielinkvizitora atnākšana.

Mitoloģiskā apziņa

Šķiet, ka viena no tendencēm mūsdienu Krievijas sabiedrībā ir sabiedrības apziņas mitoloģizācija. Mīts parādās kā kondensēta savveida zināšanu formula, kuras pamatā ir normatīva, neapstrīdama argumentācijas loģika. Paskaidrosim, ko mēs ar to šeit saprotam. Mitologēma *Maskava – trešā Roma*, kuras

¹⁵ Dostojevskis, F. Brāļi Karamazovi. *Kopotī raksti*. Rīga: Liesma, 1977, 9. sēj., 296. lpp.

¹⁶ Флоровский, Г. Евразийский соблазн [Eirāziskais kārdinājums]. *Современные записки*, 1928, 34, с. 322–323. <https://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=323>

¹⁷ Turpat, 327. lpp.

izcelsmi piedēvē Pleskavas Jeļizarovskas klostera mūkam Filofejam (16. gadsimts), apgalvo, ka Maskava ir Romas Impērijas un Bizantijas pēctece. Tās izmantošana liek mums pieņemt faktu par pareizticīgo pasaules politiskā un reliģiskā centra pārcelšanu uz Krieviju. Mitologēmas par krievu kultūras *zelta* un *sudraba* laikmetu piedāvā krievu kultūru degradējošas attīstības shēmu. Mīts par *mežonīgajiem deviņdesmitajiem gadiem* ir cieši saistīts ar *Jeļcina laika visatļautību* (*вольница*), inflāciju, bezdarbu, pilnīgu patēriņa preču trūkumu, niknu vardarbību un plaukstošu korupciju. Šo sēriju varētu turpināt līdz *bezgalībai* ar tādiem piemēriem kā *Kijiva ir Krievijas pilsētu māte* (tātad tā ir Krievijas pilsēta), *Lielais Tēvijas karš* (tātad atbrīvojošs, godīgs karš), urbānie mīti par Maskavu un Sanktpēterburgu (kā antitēze *specifiskam attīstības veidam* un *eiropēizācijai*) utt.

Mītiem ir vēl kas kopīgs: tie darbojas kā “saspiesti” teksti un kā mehānismi vai kodi jaunu tekstu ģenerēšanai (izvēlēšanai), vienlaikus nosakot to radīšanas ievirzi. Līdz ar to uz mītiem orientētu zināšanu pamatā ir konkrēts mitoloģiskais kods. Acīmredzams, ka šajā gadījumā zināšanas ir nepilnīgas, sašaurinātas, nekritiskas, bieži uzspiestas vai ideoloģizētas un dažkārt pat nepatiesas. Tajā pašā laikā tās turpina izplatīties un galu galā veido tradīciju tam, kā cilvēki uztver faktus un notikumus. Mitoloģizētās domāšanas plašo izplatību zināmā mērā var skaidrot ar domas ekonomijas principu – mīts sniedz gatavas, sabiedrības sankcionētas realitātes interpretācijas. Tomēr bieži vien izrādās, ka realitāte ir pilnīgi paslēpta aiz mīta.

Cilvēkiem kopumā, visticamāk, piemīt mitoloģizētā domāšana. Tai ir vairākas pozitīvas funkcijas, tostarp sabiedrības integrācijas funkcija (par šo tēmu ir plaša literatūra). Bet cilvēks, kurš savus uzskatus par pasauli iegūst no mīta, viegli kļūst par manipulācijas objektu, kā to pārliecinoši parādījis, piemēram, Ernsts Kasīrers savā grāmatā “Mīts par valsti”. Jau Platons pretstatīja mītu, ko viņš dēvēja par nepamatotu viedokli (*doxa*), uzticamām zināšanām (*epistēmē*). Problēma vēstures

jomā (pagātnē un tagadnē), kuras zināšanas daudzējādā ziņā veido mūsu pašizpratni, ir tāda, ka mēs reti iegūstam šīs zināšanas kā tiešie aculiecinieki. Pārsvārā tās nav vis *pirmās personas*, bet gan *trešās personas* zināšanas, kuras pastarpinājusi jau kāda cita interpretācija. Kā (ja vispār) mēs varam pārvarēt mītu?

Mītu sagraut var literatūra. “Literatūra,” kā rakstīja Ļevs Ošaņins, “ir atzišanās. Tā ir sludināšana grēksūdzes aizsegā. Tiem, kurus mēs mīlam, tā ir bauslis. Tiem, kurus ienīstam, tā ir nopelums.” Literatūra ir cilvēka mēģinājums izprast dzīvi. Protams, ir *literatūra* un ir *Literatūra*, tāpat kā ir negodīgi un godīgi cilvēki. Un mēs nemaz nerunājam par realismu – ne naturālistisku, ne sociālistisku, ne fantastisku, ne ekspresīvu, ne arī par citām tā literārajām formām. Runa ir par patiesību, tiešām zināšanām, neatkarīgiem cilvēka centieniem saprast notiekošo. Viktora Astafjeva “Nolādētie un nogalinātie” un Vladimira Voinoviča “Ierindnieka Ivana Čonkina dzīve un neparastie piedzīvojumi”, neraugoties uz žanru nesaderību, vienlīdz atspēko vienpusīgos un virspusīgos Otrā pasaules kara varonības mītus.

Krievu literatūra, mūsu nacionālā lepnuma priekšmets, kas apvieno mūsu filosofiju, historiogrāfiju un psihoanalīzi, ir paveikusi milzīgu darbu, meklējot vēsturisko patiesību, pārstrādājot pagātnes sociālās traumas un atklājot mūsu patieso kolektīvo seju. Tas ir pats svarīgākais mūsu pašizziņas avots. Revolūcija, divi pasaules kari, pilsoņu karš, Padomju Savienības dibināšana un tās sabrukums, *perestroika*, neveiksmīgās demokrātijas desmitgade, Putina laiks – mūsu literatūrā visi šie notikumi ir dzīvi atbalsojušies. Ja mēs būtu iepazinuši šo literatūru, mēs šodien būtu citādi. Bet diemžēl mēs to nepārzinām, turklāt neesam gatavi šāda veida paškritiskai lasīšanai un pateiktā un izdarītā patiesās nozīmes meklēšanai. Patiesībā mums ir vieglāk tiesāt rakstnieku nekā pieņemt savas vainas (piemēram, Svetlanas Aļeksijevičas prāva par viņas grāmatu “Činka zēni”). Galu galā mitoloģijas izplatīšanās notiek ne tikai līdz ar kultūras telpas sašaurināšanos, bet arī ar lietu patiesās nozīmes deformēšanu, ko paveic

dominējošo mītu ideoloģija. Literatūra – mūsu nacionālais lepnums – tagad tiek arvien vairāk pakļauta valsts cenzūrai.

Dažas paralēles

Attiecībā uz 1917. gada revolūciju, kas valstij uzspieda partijas diktatūru, arhibīskaps Georgijs Florovskis rakstīja, ka “ir jāsaprot un jāatzīst, ka Krievijas satricinājumam ir dziļa garīga sakne – tas ir senas un ilgstošas garīgās krīzes, sāpīga iekšēja sabrukuma rezultāts un fināls”. Viņš uzskatīja, ka “tikai grēku nožēlošanas varoņdarbā, nelokāmā vēlmē pēc garīgās skaidrības var tikt atklāta un atvērta patiesa izeja no tiksmīgā ļaunuma virpuļa. Uz garīgās kārtības sabrukumu jāatbild ar attīrīšanās varoņdarbu, iekšēju darbu un dvēseles sakopšanu”, pat ja “tas ir grūts un skarbs ceļš”, kurā “atklāsies briesmīgais krievu atkrišanas un neticības bezdibenis”. Viņš bija pārliecināts, ka “nevajadzētu baidīties un kaunēties no šādām

grēksūdzēm, ļauties glēviem sapņiem par pagātnes labklājību un visu vainu novelt uz kādu citu. Grēku nožēlošana nav ne atkrišana, ne lāsts. Un tikai tajā ir patriotiskas drosmes, bezbailības un spēka pilnība”.¹⁸

Pārdomājot šodienas vēsturisko situāciju – karu Ukrainā – un mēģinot izprast tā dziļākos cēloņus, pēkšņi pamanāms, ka attālums, kas šķir šos notikumus, atklāj divainu tuvumu starp tiem. Abos gadījumos sabiedrībā ilgi gruzdošā slimība ir iznākusi vēstures virspusē, un abos gadījumos problēmu risināšana nozīmē cilvēku pasaules uzskatu un mentalitātes maiņu. Efektīvs veids, kā to izdarīt, ir pašizziņa, kas ir pieejama, izmantojot neērtu, bet godīgu un dažkārt neglaimojošu mūsu vēstures un literatūras izpēti.

¹⁸ Флоровский, Г. Евразийский соблазн [*Eirāziskais kārdinājums*]. *Современные записки*, 1928, 34, с. 314. <https://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=323>

Avoti un literatūra

Dostojevskis, F. Brāļi Karamazovi. *Kopotī raksti*. Rīga: Liesma, 1977, 9. sēj. (No krievu valodas tulkojis Jānis Medenis.)

Флоровский, Г. Евразийский соблазн [*Eirāziskais kārdinājums*]. *Современные записки*, 1928, 34, с. 312–346. <https://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=323>

Ильин, И. *Путь духовного обновления* [Garīgās atjaunošanās ceļš]. Москва: АСТ, 2006.

Карсавин, Л. Евразийство. *Опыт систематического изложения* [*Eirāzijasms. Sistemātiska izklāsta mēģinājums*]. Paris:

Éditions Eurasiennes, 1926. <https://predanie.ru/book/220959-evraziystvo-opysistematiceskogo-izlozheniya/#/toc1>

Карсавин, Л. Церковь, личность и государство [Baznīca, personība un valsts]. *Сочинения* [Raksti]. Москва: Паритет, 1993.

Путин, В. *Обращение к участникам и гостям X Московской конференции по международной безопасности* [Uzruna X Maskavas Starptautiskās drošības konferences dalībniekiem un viesiem]. 16.08.2022.

No angļu valodas tulkojusi Inguna Miļūna